MUHARREM RİTÜELLERİNDE İSLAM ÖNCESİ İNANÇ İZLERİ: İRAN TÜRKLERİ ÖRNEĞİ*

Traces of Pre-Islamic Belief in Muharram Rituals: The Case of Iranian Turks

Dr. Öğr. Üyesi Behruz BEKBABAYİ**
Dr. Umut BAŞAR***

ÖZ

Genel kabule göre 11. yüzyıldan itibaren Horasan üzerinden İran coğrafyasına gelen Türkler, İran'da yaklaşık 1000 yıl sürecek siyasi egemenlik kurmuş ve bu 1000 yıllık süre zarfında başta Farslar olmak üzere bölge halklarıyla kültürel etkileşime girmiştir. Bu etkileşimin doğal bir getirisi olarak Fars kültürünün birçok unsurunda Türklerin Sibirya ve Orta Asya'dan getirdiği eski inançların izleri tezahür etmiştir. Bu bağlamda eski Türk inanç izlerinin görüldüğü kültür unsurlarından biri de İran'daki Muharrem (Kerbela) ritüelleridir. İran'da Muharrem ayında gerçekleştirilen söz konusu ritüeller, İran Türkleri nazarında oldukça önemli bir yere sahiptir. İran Türklerinin Muharrem ayında gerçekleştirdiği ritüeller vasıtasıyla millî kimliklerini korudukları ve kültürlerini nesilden nesle aktardıkları görülmektedir. İran coğrafyasında Muharrem ritüelleri Türkler ve diğer etnik gruplar tarafından Muharrem ayının ilk on gününde genellikle benzer şekilde düzenlenmekle birlikte ritüeller pratiklerinin etnik gruplara göre farklılaştığı da görülmektedir. Muharrem ritüellerinde Türklerle diğer etnik gruplar arasında benzer pratiklerin varlığının sebebi genel olarak İran toplumunun Şiiliğe mensup olması ve "Zerdüştlük, Mazdekizm ve Maniheizm" gibi dinlerin etkisinin kültürel olarak devam etmesidir. Ancak Türklerle diğer etnik gruplar arasındaki pratik farklılıkların Türklerin eski kültürü ve inançlarından yani "atalar kültü, tabiat kültü, Gök Tanrı inancı ve Şamanizm"den kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu çerçevede çalışmanın amacı İran Türklerinin Muharrem ritüellerinin İslam öncesi Türk inançları bağlamında değerlendirilmesidir. Bu doğrultuda çalışmada gözlem ve görüşme yöntemlerinden yararlanılmıştır. İran Türkleri arasında Muharrem ritüellerinde görülen göğse vurma, sırta zincir vurma, Kasım Otağı motifi, kara gömlek giyme, alem kaldırma, Hürr ve kardeşinin kûlah ve kemerlerini çıkarıp boyna asma, kutsal (formel) sayılar ve matem günleri, ölü aşı, kutsal nesnelere bez bağlama, canlı ve cansız adak adama, sofra kültürü, atalar kültü, yaşlılara saygı ve kadınların yeri gibi pratikler eski Türk kültürü ve inanç sistemi bakımından değerlendirilmiştir. Çalışmadaki bulgulardan hareketle İran'da icra edilen Kerbela matemindeki ritüellerin, Fars ve Arap kültüründen izler taşıdığı kadar Türk kültüründen de izler taşıdığı saptanmıştır. Her ne kadar İranlı araştırmacılar tarafından Muharrem ritüellerinin büyük oranda İslam öncesi Fars inançlarından (örneğin Siyavuş Matemi) oluştuğu ileri sürülse de Kerbela mateminin Türk yas gelenekleriyle gösterdiği benzerlik ortadadır. Saç baş yolmak, vücuda zarar vermek, ağıt yakmak gibi ritüellerin temelleri Şamanizm'e kadar uzanmaktadır. Şamanizm'in yanı sıra Muharrem ritüellerinde atalar kültü, tabiat kültü, Gök Tanrı inancı ve Türklerin eski yas gelenekleri kendini göstermektedir. Bu sebeple Muharrem ritüellerini oluşum, gelişim ve icrasını yalnızca eski Fars inançlarına bağlamak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Nitekim İranî kavimler 1000 yıldan uzun bir zamandır İran coğrafyasında başta Türkler, Moğollar ve Araplar olmak üzere birçok toplulukla iç içe yaşamaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak İran coğrafyasında birçok kültür iç içe geçmiştir.

Anahtar Kelimeler
Muharrem Ritüelleri, Türk inançları, kült, yas, İran.

ABSTRACT

From the 11th century onwards, the Turks who came to Iran via Khorasan, established political sovereignty in Iran, for 1000 years and interacted with the peoples of the region, especially the Persians. As a natural return of this interaction, the traces of the old beliefs of Turks brought with them from Central Asia have been manifested in many elements of Persian culture. In this context, one of the cultural elements in which traces of

* Geliş tarihi: 28 Temmuz 2019 - Kabul tarihi: 10 Mart 2020
Bekbabayi, Behruz; Başar, Umut. "Muharrem Ritüellerinde İslam Öncesi İnanç İzleri: İran Türkleri Örneği" *Millî Folklor* 125 (Bahar 2020): 110-122

** Allameh Tabataba'i Üniversitesi Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi, Tahran/İran, behruzbaba@yahoo.com ORCID ID:0000-0002-8418-266X

** Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu, Ankara/Türkiye, umutbasar_35@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5571-7103

old Turkish beliefs are seen is the Muharram (Karbala) rituals in Iran. The rituals in Iran, which took place in the month of Muharram, have an important place in the eyes of Iranian Turks. It is seen that the Iranian Turks preserved their national identity and culture through the rituals they performed in Muharram and transmitted them from generation to generation. Rituals that take place in the month of Muharram in Iran, have a considerably important place in the eyes of Iran Turks. Although those rituals are generally conducted in a similar way by Turks and other ethnic groups on the first ten days of Muharram, it is also seen rituals may differ by ethnic groups. The reason why there are similar rituals between Turks and other ethnic groups are generally both because Iranian people are member of the Islamic religion of Shia and effects of religions such as "Zoroastrianism, Mazdakism and Manichaeism" are still and partially alive in culture. However, it has been believed that practical differences between Turks and other ethnic groups derive from old culture and beliefs of Turks, namely, ancestors' cult, the cult of nature, the cult of Gok Tengri and Shamanism. To this end, observation and interview methods have been utilized in this study. Practices that are seen in Muharram rituals such as hitting the chest and back chaining, yog ceremonies of Turks, the motif of Gasem's room, wearing black shirt, flag raising, Hürr and his brothers take off their hats and belts and hang them from their necks, holy (formal) numbers and mourning days, food of the dead, tying clothes to holy objects, taking a living or inanimate vow, dining table cult, ancestors' cult, respect for the elder and the place of women have been examined in terms of the old culture and belief system of Turks. Based on the findings of the study, it was found that the rituals in Karbala mourning performed in Iran bear traces from Turkish culture to the extent that they bear traces from Persian and Arab culture. Although it has been suggested by Iranian researchers that Muharram rituals consisted of pre-Islamic Persian beliefs (for example, Siyavus Mourning) there, the similarity of Karbala mourning to Turkish mourning traditions is evident. The rituals such as plucking hair, damaging the body and lamenting, go back to Shamanism. In addition to Shamanism, Muharram's rituals include the cult of the ancestors, the cult of nature, the cult of Gok Tengri and the old yog ceremonies of the Turks. For this reason, it would not be a correct approach to link the formation, development and performance of Muharram rituals merely to ancient Persian beliefs. As a matter of fact, Iranian tribes have been living together in Iranian geography for more than 1000 years with many communities, especially Turks, Mongols and Arabs. As a natural outcome of this, many cultures are intertwined in Iranian geography.

Key Words
Muharram rituals, beliefs of Turks, cult, mourning, Iran.

Giriş

İslam âleminde özel bir yeri olan Muharrem ayı, İran Türkleri için bu ayda uyguladıkları ritüeller bakımından farklı bir anlam taşımaktadır. İran Türklerinin Muharrem ayında gerçekleştirdikleri ritüeller vasıtasıyla millî kimliklerini koruduklarını ve kültürlerini nesilden nesle aktardıkları görülmektedir.

Safeviler öncesinde Hanefiliğe bağlı olan İran Türkleri Safeviler sonrası çoğunlukla Şiiliğe geçmiştir. Dolayısıyla bütün Şiiler için özel anlam ifade eden Muharrem ayında İran Türkleri de Hz. Hüseyin'in matemi için pek çok ritüel gerçekleştirmektedir. Bu çalışmada söz konusu ritüellerin dinî ve mezhebî yönlerinin araştırılmasından ziyade, İran Türklerinin bu ritüellerde kendi düşünce ve dünya görüşlerini nasıl ortaya koydukları üzerinde durulacaktır. Esas olarak ritüellerdeki pratiklerin eski Türk kültürü ve inanç sisteminden taşıdığı izleri gösterilecektir.

Bir toplumun yaşam tarzında veya inancında yaşanan bir değişiklik doğal olarak toplumsal ritüellere de yansımaktadır. Ancak bu değişim temelde eski yaşam tarzı ve inancının yok olduğu anlamına gelmez. Bilakis heterodoks bir yapıda kendini sürdürmeye devam eder (Yıldırım 1998: 37-38). Bu sebeple konargöçer hayattan yerleşik hayata, eski din ve inançlardan İslam'ın Şii mezhebine geçiş yapan İran Türklerinin de yaşam tarzında, gelenek-göreneklerinde ve ritüellerinde tarihî süreç içerisinde ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Bu bağlamda her yıl dünyanın birçok yerinde olduğu gibi İran'da da Muharrem ayında Hz. Hüseyin için yapılan matem törenleri kayda değerdir. An-

cak söz konusu ritüeller Şii İslam dünyasında genellikle aynı amaçlarla düzenlenip genel hatlarıyla benzerlik arz etse de pratiklerin ayrıntılarında birçok farklılık bulunmaktadır. Gaznelilerden bu yana yaklaşık 1000 yıldır İran coğrafyasında bulanan Türklerin aynı din ve mezhebe bağlı olmalarına rağmen İran'daki diğer etnik gruplarla karşılaştırıldığında Muharrem ritüellerinde farklılıklar taşıması dikkat çekicidir. Bu farklılıkların neden kaynaklandığı ve temelinde hangi inanç sistemi olduğunun incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çerçevede çalışmanın amacı İran Türklerinin Muharrem ritüellerinin İslam öncesi Türk inançları bağlamında değerlendirilmesidir. Bu doğrultuda çalışmada gözlem ve görüşme yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde konunun temellerinin dayandığı kültürel ve dinî zeminin görülebilmesi için ilk olarak Türklerin eski inanç sistemlerine ilişkin kaynaklara kısaca değinilecektir. Akabinde İran Türkleri tarafından icra edilen Muharrem ritüellerindeki İslam öncesi Türk inanç izleri ortaya konulacaktır.

Konuya İlişkin Kaynakların Değerlendirilmesi

Türklerin eski inanç sistemine ilişkin önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan Abdülkadir İnan'ın (1986) *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar* ve *Eski Türk Dini Tarihi* (1976) adlı eseriyle Bahaeddin Ögel'in (2014) iki ciltlik *Türk Mitolojisi* adlı eseri Türklerin mitoloji, efsane, destan, eski dini ve inançları hakkında verdiği bilgiler açısından önemlidir. Bunların yanında Yaşar Bedirhan'ın (2018) "Eski Kaynaklara Göre Türklerde Şamanizm ve Daha Sonraki Dönemlere Tesiri" ve Erman Artun'un (2007) "Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretiler-Dinler" adlı makalesi İslamiyet öncesi eski Türk inançları hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

Anadolu Alevîliği ve Bektaşiliği her ne kadar inanç açısından İran'daki Şiilikle benzerliklere sahip olsa da inancı uygulamada pek çok farklılık göstermektedir. Ahmet Yaşar Ocak'ın (2005) "Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri" ve Necdet Yaşar Bayatlı'nın (2018) "Irak Türkmenleri Arasında Muharrem Ayı Ritüelleri Çerçevesinde Oluşan Sözlü Halk Edebiyatı Ürünleri ve Bu Ürünlerin Geleneksel Anlatıcıları" adlı makalesi Alevî-Bektaşî inancının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Muharrem merasimleriyle doğrudan ilişkili bir diğer çalışma ise Fatih Topaloğlu'nun (2010) "Şia'da Kerbela Mateminin Ortaya Çıkışı ve Eski İran Kültürüyle İlişkisi" başlıklı makalesidir. Fakat bu çalışma merasimlerin ortaya çıkışı ve eski İran geleneklerinin etkisi hakkındadır. Kürşat Öncül'ün (2016) "Kasım Otağı Ritüelinin Mitolojik Kökleri ve Sosyo Politik Altyapısı" adlı çalışması ise Kasım Otağı başlığı taşımasına rağmen daha çok Muharrem ritüellerinin tarihselliği üzerinde durmuştur. Filiz Güven'in (2018) "Kutsal Nesneler Bağlamında 'Alem Gezdirme' Ritüeli" başlıklı makalesi ise Kars-Iğdır illerinde uygulanan, "alem gezdirmek", "alem coşturmak" ritüelinin tarihsel oluşum süreci, sosyal ve kültürel değeri, kimlik oluşumuna katkısı gibi hususlar altında örnek ritüelin incelenmesi, açıklanması ve değerlendirilmesi üzerinedir.

Bahsi geçen çalışmalarda Şii inanç ve ritüelleri hakkında henüz kapsamlı bir inceleme yoktur. Ayrıca Türklerin yas âdetleri hakkında birçok araştırma yayımlanmış olsa da İslam öncesi yas âdetleri üzerine Mehmet Ali Hacıgökmen'in (2013) kaleme aldığı "Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları" ile İbrahim Onay'ın (2013) "İslamiyet'ten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenekler ve Bunların Amaçları" adlı makalesi dikkat çekmektedir.

Şiilerde tespit edilebilen inanç motiflerinin pek çoğunun, zamanında Orta Asya'dan İran'a göç eden nüfus arasında varlığını koruyabilmiş ve Şii çevrelerinde İslami kavramların ve yorumların altında süregelmiş olması doğal görülmelidir. Bu motiflerin kabaca bir tasnifi, ritüellerin Budizm, Maniheizm gibi İslamiyet'in kabulünden önce Türklerin mensup olduğu çeşitli dinlerden Şamanizm öncesi eski Türk inançlarından izler taşıdığını akla getirmektir.

İran Türklerinin Muharrem ritüellerinde, İslam öncesi inanç motif izlerinin incelemesine geçmeden önce söz konusu inançların kaynağı olan dinlerin nasıl yayıldığı, bunların İran'a nasıl ve hangi kanallarla geldiği üzerinde durmak makalenin kuramsal çerçevesi açısından yararlı olacaktır.

Eski Türk İnançları

Eski Türk inançları üzerine birkaç görüşten söz etmek gerekirse Ziya Gökalp, Durkheim'in etkisiyle eski Türklerin dininin Totemizm ve Natürizm safhalarından geçtiğini iddia etmişse de sonraları Türklerin gelişmiş bir Budist inanç sistemine sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Ziya Gökalp, Şamanizm'i de eski bir Türk dini olarak kabul etmektedir (Ziya Gökalp, 1974). Osman Turan, sınır bölgelerinde oturan Türklerin yabancı din ve kültürlerden etkilendiklerini fakat asıl etkinin büyük Şamanist kitlelerden geldiğini iddia etmiş ancak ayrıca eski Türklerin Şamanizm içinde tek Tanrı kavramına ulaştığını da ileri sürmüştür (Turan 2009: 48-53). Schimidt'e göre Hunlar, çok eskiden beri var olan Gök Tanrı inanç sistemine mensupturlar (bk. Schimidt 1964: 75-90).

Kafesoğlu, Türklerin dinini; "tabiat kültleri, atalar kültü ve Gök Tanrı inancı" olarak üç ana başlıkta ele almıştır (Kafesoğlu 1972: 1-34). Roux ise eski Türk dininin tamamıyla Şamanizm olmadığını ve geniş ölçüde Gök Tanrı inancına dolayısıyla ondan kaynaklanan yer ve atalar kültüne bağlı bir inanç sisteminden oluştuğunu söylemektedir. Ona göre eski Türklerde Totemizm olmamıştır zira ona göre hayvanlar ve bitkilerle ilgili her inanç Totemizm ile yorumlanamaz (Roux 1994: 1-22).

Şüphesiz her toplumda olduğu gibi Orta Asya Türk toplumlarında da en eski dinî inançları, yaşadıkları göçebe bozkır hayatını ve kültürünü şekillendirmiştir (Ögel 1981:321-352). Bu doğrultuda Orta Asya'daki en eski Türk topluluklarının inanç sistemlerinin "atalar kültü, tabiat kültleri ve Gök Tanrı inancı" olmak üzere üçlü bir din anlayışından oluştuğu görülmektedir. Çalışmanın içeriğini doğrudan ilgilendirmesi bakımından bir sonraki bölümde sadece atalar kültü ve Gök Tanrı inancına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Zira İran Türklerindeki Muharrem ritüellerinde ağırlıklı olarak atalar kültü ve Gök Tanrı inancından izlere rastlanmaktadır.

Atalar Kültü

Atalar kültünün eski Türk toplulukları arasında en köklü ve en eski inançlardan biri olduğu söylenebilir. Hemen hemen bütün Kuzey ve Orta Asya etnik gruplarda bulunduğu görülmekte olup ataerkil aile yapısının bir sonucu olarak açıklanan atalar kültü, tarihî az çok iyi bilinen en eski Türk topluluklarından Hunlar zamanında da tespit edilmektedir. Bu inanca göre ataların öldükten sonra da ruhlarının yaşadığına ve toplumla ilişkilerini koparmadıklarına inanılır. Yine bu inanışa göre insan ölümle bedenini kaybetmekte fakat benliği daha doğrusu manevi varlığı (ruhu) yeryüzünde kalmakta, geride bıraktığı kimselerin hayatlarını etkileyebilmektedir. Onlara göre ölüm hayatın bitişi değildir. Böyle bir inançtan çıkış bulan atalar kültünde ancak belli kişiler özellikle kabile atası, ünlü sa-

vaşçılar, din adamları vb. gibi kişiler tapınılmaya, kurban adanılmaya ve dua edilmeye değerli görülür. Bu insanları ötekilerden ayıran insanüstü yetenekleri ölümlerinden sonra da kaybolmamaktadır. Birtakım mistik güçlerle dolu bulunan bu gibi kimselerin gönüllerini hoş tutmak, anılarını tazelemek, kurban ve adaklarla anmak yoluyla bitkilerin, hayvanların çoğalmasını sağlamak mümkündür. Bu amaçla ataların figür ve maskeleri yapılmakta, adlarına bayram ve törenler düzenlenmektedir. Diğer taraftan atalar dinsel ve toplumsal buyrukların, gelenek ve göreneklerin koruyucuları olarak kabul edilirler. Bunların yerine getirilmesi onları sevindirmekte, tersiyse öfkelendirmektedir (Örnek 1988: 94-95, Artun 2007: 11). İnancın temelinde atanın bizzat kendine tapınma niteliğini taşımadığı, onun öldükten sonra ailesine iyilik edeceği ve onları kötülüklerden koruyacağı inancından kaynaklanan korku ve saygı karışık bir anlayış olduğu anlaşılmaktadır (Özerdim 1962: 89).

Aslında ölmüş atalara duyulan dinî saygı, onların hatıralarının ve eşyalarının bile takdisine yol açmış, bu yüzden Türkler ölülerini her türlü eşyalarıyla birlikte gömmüşlerdir. Ocak'a göre Müslümanlığa geçtikten sonra Türkler arasında görülmeye başlayan ve diğer Müslüman milletlerinkinden bazı farklılıklar gösteren evliya kültünün menşei atalar kültünde aranmalıdır (Ocak 2005: 62).

Atalar kültü Budizm ve Maniheizm gibi yabancı dinlerin yayılmasından sonra bile gücünden bir şey kaybetmemiş dolayısıyla Türklerin eski dinî inançları arasında köklü ve sarsılmaz bir yeri olduğu anlaşılmaktadır (Grenard 1898: 68-69, akt. Ocak 2005: 63).

Türkler, İslamiyet'e geçtikten sonra da eski inanışlarıyla bağı olan uygulamaları İslami kurallara uymasa da uygun hâle getirmeye çalışmıştır. Yatırlara gidip dua etmeye, şifa dilemeye, niyaz etmeye, Allah'ın sevgili kulları olan ve Allah'a sözü ve nazı geçebilen evliyalardan yardım dilemeye devam etmiştir (Eröz 1992: 103). Ağaçlara bez bağlamak, mezarlara belli bitkiler bırakmak vb. bu çağrının ifadesidir. Ata ruhlarının bu şekilde doğada belli nesnelerde var olduğu düşüncesi insanların tüm doğayı canlı olarak algılamasına ve animizm inancına yol açmıştır (Artun 2007: 11). Bugün hâlâ İran'da ve Anadolu'da varlığını sürdüren evliya, dede, baba inanışlarının kökeni atalar kültüne bağlanabilir.

Gök Tanrı İnancı

VII. yüzyılda Batı Göktürk Devleti'ne bir elçilik heyeti arasında giden Theophilacte Simocatta, Türklerin bazı doğa kültlerini kutsal saydıklarını söylemiştir. Ancak asıl yerin göğün yaratıcısı tek bir Tanrı'ya taptıklarını kendi gözlemine dayanarak ileri sürmüştür (Chavannes 2006: 248). Bütün eski toplumlar gök cisimlerini kutsal saymasına rağmen göğün kendisiyle ilgilenmemiştir. Türklerse gök cisimleriyle de ilgilenmişler ancak daha çok göğün kendisini düşünmüşler dolayısıyla mücerret bir Tanrı inancına ulaşabilmişler (Kafesoğlu 1977: 31-33).

Gök Tanrı inancı giderek güçlenmiş hatta daha sonraları Şamanizm'in hâkimiyet döneminde bile bu sisteme uyarlanmış ya da başka bir deyişle Şamanizm yok edemediği bu kültü olduğu gibi benimsemek zorunda kalmıştır (Kafesoğlu 1977: 29). Eliade'nin söylediği gibi bir büyü sisteminden ibaret olan Şamanizm için bu inanç çok üstün kalmaktadır. Şamanizm belki bu külte birtakım merasimler ve benzeri şeyler ilave etmiş olabilir (Ocak 2005: 59).

İslamiyet'e geçişi de belli bir ölçüde kolaylaştırdığı eskiden beri ileri sürülmüş olan Şamanizm'in eski Türkler arasında Türk tarihinin ilk zamanlarından beri var-

lığı meselesi, bugüne kadar kanıtlanmamıştır. Türk tarihinin nispeten geç bir devrinden itibaren varlığı kabul edilebilen Şamanizm'in İslamiyet'e geçiş dönemine kadar yaşadığı hatta daha önce Türklerin de etkilenmiş olduğu Budizm, Zerdüştlük, Mazdekizm ve Maniheizm gibi çeşitli dinlerin kabulünden sonra da yine halk grupları arasında sürdüğü şüphesizdir. İslami dönemdeyse izlerinin günümüze kadar hâlâ silinmediği çeşitli araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur (İnan 1986). Nitekim İslami dönemde inancın varlığına ilişkin konuyla ilgili bir örnek olarak Ahmet Yaşar Ocak, Gök Tanrı inancının Alevilikteki ve Şiilikteki Hz. Ali kültüyle ne kadar sıkı sıkıya bağlantılı olduğunun İrene Melikoff'un çeşitli yazıları ve kitaplarında ortaya koyulduğunu aktarmaktadır. Ona göre Hz. Ali'nin Alevi (Şii) inançlarındaki anlayış tarzı, Gök Tanrı'dan başka bir şey değildir (Melikoff 1975: 40, 44; akt. Ocak 2005: 69).

İran Türklerindeki Muharrem Ritüelleri

İslam sonrası dönemde de kendini gösteren Gök Tanrı inancıyla iç içe geçmiş olan Şamanizm, yazılı bir kitap veya peygamberi olmadığından daha çok bir inanç sistemidir. Bu inanç sistemi etrafında gelişen şaman tipi, eski insanların kolektif bir bilinçle benimsediği dünyanın iyi ve kötü ruhların etkisi altında olduğu inancı sonucu oluşmuştur. Kötü güçlere karşı kendisini savunmak isteyen insan, çevresindeki güçlü şahsiyetlere sığınmıştır. Bu şahsiyetler gelişim evresinde toplumun dinî, musiki, tıbbî gibi birden çok sorununa çözüm bulmaya çalışmıştır. Toplumdaki iş bölümünün bir sonucu olarak diğer özelliklerinden sıyrılarak zamanla musiki ve dinî konularda ön plana çıkan şamanlar son devrelerinde musikinin de ozanlığa geçmesiyle bulunduğu toplumun dinî sorumluluğunu üstlenmiştir. Dolayısıyla günümüz âşıklığının şaman-kam-baksı geleneğine uzanması ve bu geleneğin izlerini barındırmasına benzer şekilde İran'da âşıklarla aynı işlevi (Türkçenin devamlılığını) sağlayan ve Muharrem ritüellerinde mersiye okuyan meddahlarda da aynı geleneğin yansımalarını görmek mümkündür. Nitekim şamanın ruhsal görüşmelerini tam anlamıyla yerine getirebilmesi için ritüel sırasında transa girmesi gibi toplum önünde mersiye okuyan meddahın da topluluğu matem havasına sokabilme yani ritüeli başarılı bir şekilde tamamlayabilmesi için transa girmesi, kendinden geçmesi Şamanizm'den günümüze kalan bir iz olarak yorumlanabilir. İslam öncesi Türk inançlarında meddahın bu işlevini, Orhon Yazıtları (Clauson 1972: 807) ve Divânu Lügâti't Türk'te de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 153, 179, 465, 565) ağlama, ağıt, ağıtçı olarak geçen sığıtçılar gerçekleştirmekteydi. Bu trans hâli İran'da oldukça sık karşılaşılan bir durumdur. Bu noktada meddahın rol yaptığı akla gelebilir ancak burada esas olan bu husus, meddahın hedef kitlesinde yaratmak istediği duygudur. Nitekim bazı şamanların transa girmiş gibi yaparak bulunduğu topluluğu ritüellerin gerçekliğine inandırması gibi mersiyecinin de fazladan rol yapıp aşırı ağlayıp sinesine vurması, topluluğu matem havasına sokmaktadır.

Eski Türk inançlarında kadına özel bir değer verildiği bilinmektedir. "Eski Türk telakkisine göre hakanla hatun gök ile yerin evlatlarıydı. Güneş ana ile Ay ata onların gökyüzündeki temsilcileri idi. Hakanın mümessili olan Ay ata, gökyüzünün altıncı katında, hatunun mümessili olan Gün ana ise daha üstte, gökyüzünün yedinci katındaydı" (Ziya Gökalp 1974: 211). Bu açıdan bakıldığında kadın ve annenin önemi Türklerde çok belirgindir. Türklerin aile ve toplum kültürü ne kadar ataerkil olsa da annenin sözü son sözdür.

İran Türk toplumu incelendiğinde, İran Türklerinin düşünce dünyalarında Hz. Zehra (Fatma) ve Hz. Zeynep'i kendi anneleri gibi ve Hz. Sükeyne ve Hz. Rukiye'yi (Hz. Hüseyin'in kızları) kendi ablaları gibi kabul ettiği görülmektedir. Bundan dolayı Şii ritüellerinde bu saygın kadınların her biri anıldığında Türk erkekleri hüngür hüngür ağlamaya başlar. Bunun sebebini; "onlar anıldığında gerçek manada anne ve ablamızın yokluğu ya da onların işkence altında olduğu duygusuna kapılıyoruz" şeklinde açıklarlar (KK/1-11). Ritüelin bu özelliğinde de görüldüğü üzere Türk toplumundaki kadın ve annenin yeri açıkça sergilenmektedir.

Hacıgökmen, Buhari ve diğer hadisçilerden Hz. Muhammet'ten rivayet edilen "(ıstırap ve matem sebebiyle) yanaklarını yolan, üstünü başını yırtıp dövünen, cahiliye duası ile dua eden bizden değildir. Ölüm karşısında ölü için yüzünü tırmalayan, yakasını yırtan ve mahv ve helâkini isteyen kadına Allah gazap eder" hadisleri bu şekilde matem tutmayı açık bir şekilde yasaklamıştır. Yine İslâm'da ağıtçılık kınanmış ve lanetlenmiştir. Hatta ilk devirlerde İslamiyet'e yeni giren kadınlardan ağıtçılık yapmayacaklarına dair söz dahi alınmıştır (Hacıgökmen 2013: 395). Kur'an-ı Kerim "Yusuf" suresinde ilahi takdire rıza gösterilmesi ve ölüm olayından ders çıkarılması için pek çok ayet bulunmaktadır (Yusuf suresi 18: 83-87 ayetleri). Ancak Arap kültüründe olduğu gibi Türk kültüründe de İslâmiyet'ten önceki matem ritüellerinden bazıları İslami bir kimlik ve mahiyet kazanarak tarih boyunca devam etmiştir. Bugün Muharrem ritüellerinde Türklerin göğüslerine vurmaları veya sırtlarına zincirle vurmaları İslami bir görünüm alsa da esasen İslam dininin ilkelerine aykırıdır. Bu tür kendini incitme ve dövme davranışları Türklerin eski yas geleneklerine bağlanabilir.

Türk boylarının yas geleneklerinin bir kısmı Şamanizm'e dayanmaktadır ve çeşitli şekillerde İslami dönemde de devam etmiştir. Türk sultanları, sadık Müslüman olsalar bile yas geleneklerini hâkimiyetlerinin alâmeti saymışlardır. Birçok Türk boyu bu yas geleneklerine İslami bir kuralmış gibi bağlanmıştır (Hacıgökmen 2013: 395). Türkler İslâmiyet'ten önce ölen kişinin ruhunun insanlara zarar vermemesi (veya iyilik yapması) için "yuğ" törenleri düzenlerdi. Bu inanç da Şamanizm'e dayanmaktadır. Ağıt, Türk yas törenlerinin en karakteristik özelliklerinden biridir. Ölünün ardından ağlama, feryat etme, dövünme bütün Türk kavimlerinin ortak yas öğesidir (Hacıgökmen 2013: 409-410). Tabii ki bundan dolayı da yas ritüellerinin yansımaları olmuştur. Bu yansımalar Kerbela mateminde de kendini göstermektedir.

Hz. Kasım'ın (Kerbela çölünde 13 yaşında nişanlıyken şehit olan Hz. Hasan'ın oğlu ve Hz. Hüseyin'in damadı) sembolik otağındaki kırmızı elma, kırmızı kumaşlar, ayna motifleri ve çadır şeklindeki oda (bk. resim 1) eski zamanlardan beri Türklerin geleneklerinde görülmektedir (Ögel c.II. 2014: 219). Hz. Hüseyin'in Kerbela meydanında altı aylıkken şehit olan oğlu Hz. Aliasker'in adına yapılan beşik de aynı şekilde küçücük bir çadır şeklinde hazırlanır ve omuzlarda taşınır (bk. resim 2). 2016 yılında Kars Aşure ritüelleri gözlemimizde Kasım Otağı'nın İran Türklerindekine benzer şekilde hazırlandığı ve rengârenk bezlerin adak olarak bağlandığı tespit edilmiştir. Ancak buradaki ritüelde beşiğin sağ tarafından gelinmekte ve altından üç defa geçmek suretiyle özellikle de kadınlar dilek tutmaktaydı (bk. resim 3). Kürşat Öncül de yöreyle ilgili çalışmasında buna işaret etmiştir (Öncül 2018: 172). Hâlbuki İran'daki diğer etnik gruplarda Kasım Otağı sırtta

taşınmaz, sadece günümüzdeki sıradan damat odaları gibi süslenir. İçerisine mumluklar koyulur, mumlar yakılır veya içi ışıklarla süslenir.

Siyah renk, dünyadaki bütün kültürlerde ölüm, korku ve yas ile ilgili bir motif olmuştur (Halse 1978: 27,34 akt. Hacıgökmen 2013: 398). Türk kültüründe kara rengi, genellikle toprak rengi, yağız yer anlayışıyla birlikte kullanılırdı (Ergin 2009: 4, Tekin 2010: 9-15, Koca 2003: 56). Türklerde yas motifi için tüm Türk boyları kara rengi, yası temsilen kullanmıştır. Oğuzlar matem alameti olarak kara renkli elbiseler giymiştir. Dede Korkut Hikâyelerinde, eski Oğuzların yas gelenekleri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Türklerde siyah kadar gök ve beyaz renklerin da matemi ifade ettiği unutulmamalıdır (Taneri 1997: 193; ayrıca bk. Ekici 2016, Karabaş 1996). İran Türkleri Hz. Hüseyin matemi için Muharrem ve Safer aylarında siyah gömlek giyer (KK/1-11). Anneler İran'da Muharrem günlerinde büyük çocuklarına siyah ve küçük çocuklarına beyaz gömlek giydirir. Beyaz giyen küçük çocuğa "sakka"[1] denir. Beyaz gömlek giymenin de aynı siyah gömlek gibi eski Türk inanç ve gelenekleriyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Yaslı çadırın üzerine bayrak asmak Oğuzlarda başka bir gelenektir (Taneri 1997: 193). İran Türklerince bazen Muharrem'den iki gün önce bazen de Tâsua günü (Muharrem ayının dokuzu) matem sembolü olarak ritüel icralarında alem kaldırılır (bayrak asılır). İmam'ın kırkında ise alemler indirilir (KK/1-11).

Baş açmak dua ve yas sembolüdür ancak onun yanında teslim ve itaat sembolleri arasında da zikredilir. Türk tarihinde bunun örneklerini bulmak mümkündür. Girdiği mücadelede başarısızlığa uğrayan kişinin rakibi karşısında; "börkünü (başlık) başından çıkarıp koltuğu altına alması, kuşağını çözüp boynuna asması ve galibin silâhının (kılıç) altından geçmesi şeklinde gösterdiği davranışlar özellikle özür dileme ve itaat etme anlamına gelmekteydi" (İnan 1998: 333-334). Aşura günü yapılan "Şebih Hânide (köylerde düzenlenen Aşura töreni)" Hz. Hürr ve kardeşi (Yezid'in ordusunun komutanlarından ikisi) pişman olup af dilediği zaman kardeşiyle beraber külahlarını çıkarıp önlerine koyarlar ve kemerlerini de açıp boyunlarına asarlar ve sonra sürünerek Hz. Hüseyin ve ailesinin yanına gidip özür dilerler (bk. resim 4).

Matem süreleri Türklerde farklılık arz etmektedir. Mehmet Ali Hacıgökmen eski Türk boylarından çeşitli örnekler göstererek matem sürelerini üç veya yedi gün olarak belirlemiştir (Hacıgökmen 2013: 412-413). Muharrem törenlerinde İran Türkleri tarafından camiye toplanıp ölü için dua okunur ve hayrat dağıtılır. Üç gün yas tutulur ve üçüncü gün hayrat dağıtılır. Aynı şekilde yedinci ve kırkıncı günde de camiye toplanılır, dua okunur ve hayrat dağıtılır. Bazı yerlerde elli ikinci gün de yas tutulur. Başka bir deyişle üç, yedi, kırk ve elli iki Türklerin kutsal sayıları ve günlerinden sayılır. Öyle ki yas masraflarında tasarruf olsun diye üçüncü gün dağıtılacak hayratı ikinci gün yaparlar ancak adını "üç" koyarlar. Aynı şekilde perşembe günü ölünün yedisine yakın olursa yedi yaparlar ve adını da "yedi" koyarlar. Zira İslam inancında perşembe günü cuma akşamı sayılır ve ölülerin ruhu o gün serbesttir (KK/1-11). Eski Türklerde de bu rakamlar kutsal sayılırdı ve bu günlerde ölünün evinde toplanıp yemek dağıtılırdı (Ögel C.II. 2014: 714). İran Türkleri Aşura akşamı yani Hz. Hüseyin'in şehit olduğu günün akşamını "şam-i gariban" olarak adlandırır. Üçüncü, yedinci ve kırkıncı günlerde de hayrat dağıtırlar. Hâlbuki İran'daki diğer etnik gruplarda üç tut-

ma geleneği yoktur. Aşura günü tören bitmiş olur. Yedi ise kendi yas törenlerinde vardır ancak Muharrem'de de yedi yapmazlar. Lakin Türkler hem kendi yas törenlerinde hem de Muharrem'de yedi yaparlar.

Türkler cenaze töreninden sonra "ölü aşı" adı verilen yemeğe yalnız dirilere değil bilhassa ölülere ikram edildiğine inanırdı (İnan 1998: 495). Bugün ise İran Türkleri ölü için üçünde, yedisinde, kırkında hatta kırkına kadar her perşembe ve yılında yemek dağıtmaktadır. Aynı şekilde Muharrem ritüelleri günlerinde sabah, öğlen, akşam yemek ve şerbet gibi diğer ikramlar mateme gelenlere dağıtılır. Ayrıca niyet edenler Muharrem ve Sefer ayının diğer günlerinde de hayrat dağıtır (KK/1-11).

Türkler eski çağlardan beri kutsal saydıkları nesnelerden dilekte bulunurlar. Bu dilek isteme ritüellerini dileklerini bez parçasını bağlayarak ya da sürterek gerçekleştirirlerdi (Ögel C.II. 2014: 219-220). Şimdi de dilek istemek ya da teberrük etmek için Hz. Abulfezl[2] ya da Hz. Aliakbar'ın (Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit olan büyük oğlu) âlemine ya da Hz. Kasım'ın otağına kumaş ya da eşarp bağlarlar veya sürterler ya da destenin[3] ayağı altına kumaş veya eşarp sererler (bk. resim 5). Son zamanlarda deste ayağının altına serilen birçok eşarpla karşılaşılmaktadır. Aslında bu kutsallık Türklerin kendi düşünce dünyalarında yapılmış bir kutsallık değil belki daha ziyade gerçek ve ilahi bir kutsallıktır. Bu düşüncenin kökü mitolojiye dayanmaktadır zira mitlerdeki kahramanlar "göksel varlıklar"dan meydana gelmişlerdir (Aça vd. 2005: 135). Başka bir deyişle mitsel kahramanlar ya Tanrı'dır ya da olağanüstüdür (tanrısal). Dolayısıyla bu tür dilek isteme pratikleri, bu mitsel şahsiyetleri tanrısal görmekten kaynaklanmaktadır. Ayrıca bunun tabiat kültüyle de alakalı olduğu düşünülmektedir.

Canlı ve cansız adak adamak eski Türklerin geleneklerinden biridir. Kendi kutsalları ya da dilekte bulunmak için adak adarlardı (Ögel 2014). İran Türkleri, canlı adak olarak genellikle erkek hayvan keserler ancak öncesinde hayvanın başına kına yakarlar. Zira Türklerde kına yakmak, vakf veya adamak anlamındadır (KK/1-11). Günümüzde Muharrem'de canlı ve cansız adakla oldukça sık karşılaşılmaktadır (bk. resim 6). Muharrem'in sekizinde Zencan'da yapılan tören örnek olarak verilebilir çünkü Mina'dan (Mekke) sonra en çok kurban kesilen yerdir (bk. resim 7). Adaksız aile neredeyse yoktur. Geleneklere bağlı olan insanlarsa erkek hayvan seçerler ve başına da kına yakarlar (KK/1-11).

Eski Türk geleneklerinden biri de Türklerin kendi ölülerine yemek sunmasıdır (İnan 1998: 495). İran Türklerinde bu gelenek sürmektedir. Söz konusu gelenek, İslam'ın etkisiyle birlikte imamlara yemek sunulması şeklinde devam etmektedir. Ancak imamlar için sunulan bu yemeklerin yanında sofra kültürü çok daha önemlidir. Öyle ki İran Türkleri Muharrem ayında yemeği Farsların aksine sokakta dağıtmaz veya insanların eline vermez. Yemek sofrası kurulur, yemek öncesinde dua okunur sonra sofra serilerek yemek dağıtılır ve herkes yemeğini yedikten sonra sofra toplanarak sofra duası okunur (bk. resim 8). Akabinde insanlar sofra başından kalkabilir. Genellikle sofra toplanıp dua okunmadan kimse sofra başından kalkmaz, sofradan kalkmak sofra sahibine saygısızlık sayılır. Bu durum sofra sahibinin niyet edip yemek veren kişi olmasından ziyade daha çok Hz. Hüseyin'in kendisi olduğu inancından kaynaklanmaktadır. Çünkü inanca göre o, görünmez hâlde kapı ağzında misafirlerini ağırlamaktadır

(KK/1-11). Dolayısıyla sofraya asla saygısızlık edilmez. Aynı şekilde Kerbela'da şehit olan veya bulunan bazı şahısların adına da sofra açılır. Örneğin Hz. Abulfezl, Hz. Aliakbar, Hz. Aliaskar, Hz. Rukiye, Hz. Kasım vs. adına sofra açılır. Aynı şekilde Hz. Fatıma'ya da sofra açılır. Bu sofralar çoğunlukla kadınlar tarafından açılır. Ancak hepsinde sofra kültü aynıdır.

İran Türklerinin bu ritüellerde göze çarpan bir diğer özelliği yaşlılara ve ağbilçek[4] hanımlara saygı göstermeleridir. Bu davranış eski çağlardan beri Türk kültüründe belirgin şekilde kendisini göstermektedir. Bu toplumsal davranışın belirgin örneği Tahran'ın Tarasht Mahallesi'nde Şindabad ve Kundrud[5] köylerinden gelen Türklerde açıkça görülmektedir. Yaşlılarla gençler yan yana destede hareket eder. Hüseyniye'de de yaşlılar sandalyede oturur (bk. resim 9). Bu da atalar kültüne bağlanabilir. Zira atalar kültünde sadece öldükten sonra değil ölmeden önce de ihtiyarların büyük bir saygıyla tazim edildiği belirtilmektedir (Ocak 2005: 62). Bunun temelinde de toplumun yaşlı ve hasta kişilere ölü adayı olarak bakması yatmaktadır. Bu iddia İran'daki diğer etnik grupların Muharrem ritüelleri incelendiğinde açıklık kazanır.

Sonuç

Türkler, bilinen en uzak devirlerinden beri yaşadıkları siyasal, sosyal ve ekonomik şartların belirlediği, kendilerine özgü bir inanç sistemi ortaya koymuşlardır. Atalar kültü veya çeşitli tabiat kültleri şeklinde ortaya çıkan bu sistem, nihayet Gök Tanrı inancıyla en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Zamanla Türkler Şamanizm'i de tanımışlar fakat eski inançlarını buna uydurmak yoluyla Şamanizm'le kendilerine özgü bir inanç sistemi kazandırmışlardır.

Türkler, yaşadıkları geniş coğrafyanın bir gereği olarak bir taraftan Doğu'da Budist Çin kültürünün nüfuzu altına girmiş diğer taraftan ise Batı'da İran'ın Zerdüştlük inançlarıyla iç içe olmuşlardır. Sonunda Maniheizm ve kısmen Mazdekizm'i de benimsemişlerdir. Farklı coğrafya ve iklimlerin, kültürlerin ürünleri olan bu dinler bazen aynı Türk toplumunda birbirlerine halef selef olmuşlar bazen de yan yana varlıklarını korumuşlardır. Böylece karşılıklı etkileşim söz konusu olmuştur. Söz konusu inançlar, Türkler arasında özgün bir forma bürünmüştür. En nihayetinde bunların yerini, daha önce hiçbir din ve inancın yapamadığı bir biçimde çok geniş kitlelere yayılan İslamiyet almıştır. Aslında Türklerin İslamiyet'e geçişlerinde Gök Tanrı inancının çok etkili olduğu öteden beri ileri sürülmüştür. Fakat İslamiyet'ten önceki inanç ve dinlerin uzun asırlar boyu elde ettiği etkiler kolay kolay silinmemiştir. Bazıları ise İslami bir örtü altında bazı Türk topluluklarında bütün özellikleriyle yaşamaya devam etmiştir.

Muharrem ritüellerinde bazı eski Türk inançlarının izleri görülmektedir. Saç baş yolmak, vücuda zarar vermek, ağıt yakmak gibi ritüellerin temelleri Şamanizm'e kadar uzanmaktadır. Şamanizm'in yanı sıra Muharrem ritüellerinde atalar kültü, tabiat kültü, Gök Tanrı inancı ve Türklerin eski yas gelenekleri de kendisini göstermektedir.

Çalışmadaki bulgulardan hareketle İran'da icra edilen Kerbela matemindeki ritüellerin, Fars ve Arap kültüründen izler taşıdığı kadar Türk kültüründen de izler taşıdığı ortadadır. Kerbela mateminin Türk yas gelenekleriyle gösterdiği benzerlik açıkça görülmektedir. Bazı araştırmalarda Kerbela mateminin Fars kültüründen geldiği ileri sürülmüştür. Ancak bu coğrafyada birçok kültür iç içe geçmiştir ve birçok benzer özellikler barındırması olağan bir durumdur. Ayrıca Şiiliği benimseyen

toplulukların içinde sadece Farslar değil Türkler ve Araplar büyük bir yekûn tutmaktadır. Dolayısıyla gerek Türk gerek Fars gerekse de Arap kültüründe birçok motifin aynı olduğu görülmektedir.

NOTLAR

1. Sakka **(سقی)** su dağıtan ve susuzlara su ikram eden anlamındadır. Türk geleneklerinde erkek çocuk dünyaya geldiğinde erkeğin Muharrem ayında üç şey yapması beklenir. 1. Arap olma (Siyah gömlek giyip sine ya da zincir vurma), 2. Sakka olma (Beyaz gömlek giyip su dağıtma), 3. Baş yaran (Aşura günü kefen giyip sabah kendi başını hançerleyip kan akıtma).
2. Hz. Abulfezl Hz. Hüseyin'in küçük kardeşidir. Ancak onun annesi Hz. Fatma değil, Ümmü'l Benin'dir. Kaynaklarda çok cesur ve güçlü bir asker olarak zikredilir. Hz. Hüseyin'in ordusunun komutanlığını üstlenmiştir. Kerbela çölündeki cesareti, İmam'a bağlılığı, vefasıyla anılmaktadır. İran Şiileri arasında oldukça sevilmektedir.
3. Muharrem ritüelini icra eden insan grubuna İran Türklerince verilen isim.
4. Irak ve İran Türklerinde söz konusu kelime ağır başlı ve saygıya layık kadın anlamında kullanılmaktadır.
5. Şindabad ve Kundrud Doğu Azerbaycan Eyaleti Şebester şehrinin köylerindendir.

KAYNAKÇA

Açа, Mehmet, Metin Ekici ve Aktan Müge Yılmaz. "Anonim Halk Edebiyatı". *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ed: M. Öcal Oğuz, 11. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.

Artun, Erman. "*Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri- Öğretiler-Dinler*" (13.04.2007) Erişim: 29.05.2019, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf

Bayatlı, N. Yaşar. "Irak Türkmenleri Arasında Muharrem Ayı Ritüelleri Çerçevesinde Oluşan Sözlü Halk Edebiyatı Ürünleri ve Bu Ürünlerin Geleneksel Anlatıcıları". *Türk Kültürü ve Haci Bektaş Velî Araştırmalar Dergisi*. S.86 (2018): 61-82.

Bedirhan, Yaşar. "Eski Kaynaklara Göre Türklerde Şamanizm ve Daha Sonraki Dönemlere Tesiri". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/76 (2018): 77-92.

Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972.

Chavannes, Edouard. *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*. Paris: Klincksieck, 2006.

Ekici, Metin. "Türk Kültüründe 'Al' Renk". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.* 16 (2016): 103-107.

Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu. *Kâşgarlı Mahmut Divânu Lugâti't-Türk Giriş Metin-Çeviri Notlar-Dizin*. 2.Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

Ergin, Muharrem. *Orhun Âbideleri*. 40. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2009.

Eröz, Mehmet. *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 1992.

Grenard, Fernand. *Mission Scientifique Dans La Haute Asie, 1890-1895 Vol. 2: Le Turkestan Et Le Tibet, Étude Ethnographique Et Sociologique*. Paris: Forgotten Books, 1998.

Güven, Filiz, "Kutsal Nesneler Bağlamında 'Alem Gezdirme' Ritüeli". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 6/13 (2018): 373-381.

Hacıgökmen, M. Ali. "Türklerde yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları". *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2013.

Halse, Albert. O. *The Use of Color Interiors*. Mc Graw Hill, 1978.

İnan, Abdülkadir. *Eski Türk Dini Tarihi*. 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.

İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.

İnan, Abdülkadir. "Türk Şamanizmi Hakkında". *Makaleler ve İncelemeler*, I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1977.

Karabaş, Seyfi. *Dede Korkut'ta Renkler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

Koca, Selim. *Türk Kültürünün Temelleri, II*. Ankara: Kültür Yayınları, 2003.

Melikoff, İrene. *Le Problem Kızılbash*. Turcica, XII. 1975.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevi-Bektaşi İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Onay, İbrahim. "İslamiyetten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenekler ve Bunların Amaçları". *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/3 (2013): 479-490.

Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar),* I. Cilt. 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, II. Cilt. 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Öncül, Kürşat, "'*Kasım Otağı' Ritüelinin Mitolojik Kökleri ve Sosyo Politik Altyapısı*". *Millî Folklor* 111 (2016): 171-179.

Örnek, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1988.

Özerdim, Muhaddere Nabi. "Çin Dininin Menşei Meselesi ve Dinî İnançlar". Belleten, 1962. XXVI.

Roux, Jean Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınlan 1994.

Schimidt, P. Walter. "Eski Türklerin Dini". Çev. Sadettin Buluç, *TDED*. (XIII 1964): 75-90.

Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği: Dün-Bugün*. 2. Baskı, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1997.

Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010.

Togan, Zeki Velidi. *Umumî Türk Tarihine Giriş*. 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1970.

Topaloğlu, Fatih. *Şia'da Kerbela Mateminin Ortaya Çıkışı ve Eski İran Kültürüyle İlişkisi.* Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri) I, Ed. Alim Yıldız, Sivas: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010.

Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*. 18. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.

Yıldırım, Dursun. *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.

Ziya Gökalp. Türk Medeniyeti Tarihi II, Haz. Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1974.

Kaynak Kişi: Adı Soyadı	**Yaşı**	**Görüşme Tarihi**	**Doğum Yeri**	**İkamet Yeri**
KK1: Mohammadaki Mohsenpur	84	10/2016	Malekan	Mobarakşahr
KK2: Gholamhasan Bekbabayi	72	10/2016	Malekan	Mobarakşahr
KK3: Xaneli Rehimi	68	10/2016	Malekan	Mobarakşahr
KK4: Salman Alizadeh	67	10/2016	Malekan	Mobarakşahr
KK5: Cemşid Hasanzade	73	10/2016	Malekan	Mobarakşahr
KK6: Nurmohammad Abdi	78	9/2017	Sarab	Tahran
KK7: Musa Kedxodayi	59	9/2017	Şebester	Tahran
KK8: Ali Arabbulağı	82	9/2017	Şebester	Tahran
KK9: Abbas İnallu	70	9/2017	Şebester	Tahran
KK10: İmanali Godreti	69	9/2017	Marand	Tahran
KK11: Zülfali Heydari	77	9/2017	Erdebil	Tahran

Fotoğraf 1-Motifli Kasım Otağı

Fotoğraf 2- Ali Asker'in Beşiği

Fotoğraf 3- Kars Kasım Otağı

Fotoğraf 4- Hürr ve Kardeşinin Tövbesi

Fotoğraf 5- Kasım Otağı Bezleri

Fotoğraf 6- Kurban Kesme